

մի զառիւմերի մէջտեղ, որ հասնում էր մինչև անտառի բարձունքը:

—Շատ հւշ է, ասաց ժան Օրերլէ ձեռքը մեկնելով և կանգ առնելով, շատ հւշ է. դուք, Ուլլիս մօրեղբայր, խօսեցիք արդէն աւելի՞ քան հարկաւոր էր: Ձեզ չափ, ես ինձ զգում եմ նախկին Ալզասի զաւակ: Եւ, քանի որ վաղը Շլուխտ եմ բարձրանալու, աւելի վատ, կը գնամ կը տեսնեմ նրան. կը գնամ կ'ողջունեմ մեր Ֆրանսիական երկիրը:

Նա ծիծաղում էր այդ խօսքերն արտասանելիս: Պ. Ուլլիս նրան կշտամբելու համար, առանց մի որևէ խօսք ասելու, երկու, երեք անգամ գլուխը թափ տուեց միայն, և հեռացաւ մշուշի միջից:

(Կը շարունակուի)

## ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Ո՞վ է թուրքը և ո՞վքերից է բաղկացած \*)

(Հիւսէյն Ջադէ-ի)

Մեր լրագրի թուրքերէն, իսլամական մի թերթ լինելը իւրաքանչիւր համարի ճակատին դրոշմուած է: «Թուրքերէն» և «իսլամական» խօսքերը արտաքուստ ուրբան որ էլ բացայայտ և յստակ են երևում, իսկութեան մէջ այդպէս չեն: Այդ խօսքերը դիւրըմբռնելի, պարզ են թւում և ամեն մարդ այնպէս է կարծում, որ դրանք բացատրութեան, մեկնութեան կարօտ չեն: Այդպէս կարծողները ի հարկէ սխալուում են, որովհետեւ մեր լրագրիւր եթէ շարունակէ տարիների ընթացքում հրատարակուել, յիշեալ երկու խօսքերի իմաստը բացատրելով պիտի զբաղուի և այս մասին վաղուց ի վեր գոյութիւն ունեցող սխալ կարծիքներն ու ենթադրութիւնները պիտի ջրէ, մէջտեղից վերցնէ:

\*) Առաջ բերելով թարգմանօրէն «Հայաթի» այս յօդուածը, մենք յաջորդ համարներից մէկում մի քանի լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը տանք այս հարցի մասին, մանաւանդ որ թուրք լրագրի զրուածքի մէջ միակողմանիութիւն է երևում:

Մեր լեզուն, մեր կրօնքը անարդ ածականներով աղարտել կամեցող թշնամական հրատարակութիւններին՝ մեր մրցակիցները, հակառակորդները, յաճախ և՛ մենք հաւատք են ընծայում: Չենք իմանում թէ դրանք ի՞նչ միտումով, ի՞նչ գիտաւորութեամբ գրուել են և գրւում են: Նոյնիսկ վերջերս, ցաւով կարգացինք հէնց թուրք լրագրներից մէկում թաթարների՝ թուրքերի և թաթարների պարծանքի առարկայ եղող Զինգիլիների և Թիմուր (Լէնկ-թիմուրների) մասին անվայել խօսքեր: Ո՛րքան թուրք գրողներ ունենք, որ թրքութիւնը իրանց պարծանք համարելով հանդերձ՝ չգիտեն թէ ո՞վ է թուրքը և ո՞վքերից է բաղկացած... Անկասկած իրանց ժողովուրդին կենդանութիւն պարգևող, իրանց երկիրը շէն դարձնող, իրանց աղգը առաջադիմութեան շաղի մէջ դնելով՝ նրան՝ քաղաքակրթութեան բարձրագոյն աստիճանները հասցնելով փառք վաստակեցնող մեծ աշխարհակալների վրայ, եթէ՛ փոխանակ իրանց բուն ժողովրդի և ազգի տեսակէտից, օտար և հակառակորդ ազգերի հայեցակէտով նայենք, այն ժամանակ ի հարկէ որ այդ աշխարհակալների մասին լաւ չպիտի խօսենք: Սաադիւրնը՝ Վ. Գասի քաղաքակրթութեան մատուցած ծառայութիւնը իրանցիներից մի հարցնէք, այլ արարներից հարցրէք: Իրանցիների, զրադաշտականների նախկին քաղաքակրթութիւնը իր արմատից ջնջելով հանդերձ՝ նա իսլամ և արաբ քաղաքակրթութեան ծառայել է... Նոր ժամանակներումըս, Մուլաիէ և Բիսմարկ՝ Ֆրանսիացիների դժբաղդութեան պատճառ լինելով հանդերձ՝ գերմանացիների բարերարներն են հանդիսանում. անկասկած առաջինները՝ Մուլաիէն և Բիսմարկը բարբարոս և արիւնարբու անուանելով պիտի անիծեն, իսկ ընդհակառակն, երկրորդները նրանց արժանի յարգանքն ու ու փառաբանութիւնը մատուցանելու համար հարկ են համարում արձաններ ու կոթողներ կանգնել նրանց յիշատակին: Լորդ Կիչներից բօշնները դժգոհ, իսկ անգլիացիները վերին աստիճանի բաւական են: Ահա այսպէս էլ, Թիմուրի թուրք քաղաքակրթութեան մատուցած ծառայութիւնը պէտք է հարցնել ո՞չ թէ իրանցի, օսմանցի, չինաստանցի ժողովուրդներից, այլ Միջին-Ասիայի թուրքերից, Սամարկանդի ճարտարապետական շինութիւններից, նրա հարազատ սերունդից եղող Օլուզբէկերի, Բաբուր միրզաների հեղինակութիւններից, Զոտայ (էօղրէկ) գրականութեան փայլն աւելացնող բանաստեղծների և գրագէտների գրքերից...

Այս մասին պէտք է որ ուղղենք մեր սխալ հասկացողութիւնները: Միայն թէ մեր պատմութեան, մեր ազգային անցեալ մեծութիւնների մասին ճշմարտութիւնը երևան հանե-

լու համար նախ և առաջ պէտք է մենք մեզ լաւ ճանաչենք, այսինքն պէտք է գիտնանք, թէ ովքեր են թուրքերը, ովքերից բաղկացած են, որտեղից ծագած են, ի՞նչ ճիւղերի ըստանուած են, այսօր որ տեղերում ընակութիւն հաստատած են, և ի՞նչ անունների տակ ապրում են։ Մեր մէջ կան անձեր, որ չգիտեն թէ թուրք են և՛ էօզըէկները, ղըղզները, բաշկիրները... Հետեւաբար հարցը վերին աստիճանի կարևոր է։ Արտաքուստ թէև անկարևոր է երևում, բայց իսկապէս նա մեծ և մշտական կարևորութիւն ունի։ Այս հարցով ոչ թէ այսօր, այլ մի քանի դար առաջ զբաղուած պէտք է լինէինք։ Անցեալում անուշադրութեան մատնուած այս հարցը, ապագային, հեռուոր ապագային թողնելուց լաւ է այժմ և եթ ուսումնասիրել։ Միայն թէ այս տեսակ մի հարցի վրայ ճշմարտութեան լոյսը սփռել՝ մի կամ երկու անձի ուժերից վեր է։ Դրա համար հարկաւոր է գուցէ մահմեդականների առանձին համալսարաններ, ժողովներ և ընկերութիւններ ստեղծել։

Ֆինլանդիայում, Հէլսինգֆորս քաղաքում գոյութիւն ունի այս կարգի հարցերով զբաղուող մի առանձին գիտական ընկերութիւն՝ «Ֆին և ուլը» անունով։ Պետերբուրգի համալսարանում թուրք ժողովուրդների ուսումնասիրութեան համար առանձին ճիւղ կայ, ինչպէս և Ակադեմիայի անդամների շարքում «Թրքաբանութեան» մէջ հռչակ ստացած Վասիլի Բատլովի նման մեծ գիտնականներ։

Մաշարիստանում, (Հունդարիայում) թուրք ժողովուրդների ուսումնասիրութեան գործը որ աստիճան դարգացած լինելը ցոյց տալու համար բաւական է միայն յիշատակել Վամբերիի և Օյֆալուի անունները։ Ամբողջ Եւրոպայում այս ուղղութեամբ աշխատող գիտունների և այդ տեսակ գիտնականների կողմից հեղինակուած կարևոր գործերի անունները թուելու համար լրագրի էջերը չպիտի բաւէին։ Նոյնիսկ Դանիայի (Դանըմարկա) նման փոքրիկ ազգերը այս գիտութեան (Թրքաբանութեան) մէջ իրանց կարևոր յայտնութիւններով՝ թուրքերի պատմութեան, թրքական աշխարհին մեծ ծառայութիւն են մատուցել (թէպէտև այդ ծառայութիւնները մեզ անծանօթ են մնացել)։ Դանիացի այդ կարգի գիտնականներից պէտք է յիշատակել Վիլհէլմ Տոմսընին։ Հարցի կարևորութեան պատճառով Եւրոպայի մի քանի տեղերում, մասնաւորաբար այդ հարցին նուիրուած պարբերական հրատարակութիւններ են լոյս տեսնում կանոնաւորապէս։ Զարմանալի է որ հարցը ամենից առաջ թուրքերին շահագրգռելով հանդերձ՝ մեր մէջ ոչ միայն այդ ուղղութեամբ պատրաստուած անձեր գոյութիւն չունեն, այլ և

եւրոպացի զիտնականներին՝ թրքական աշխարհի վերաբերեալ հեղինակութիւններին և գիտական հետազոտութիւններին ծանօթ մարդիկ չափազանց հաղուազիւտ են... Ճիշտ է որ վերջին ժամանակներումս, օսմանեան թուրքերի մէջ հանգուցեալ Շէմսէզզին Սամի բէյ, Նէջիբ Ասիմ և ուրիշ մի քանի յարգելի անձեր աշխատեցին այս շաւղում մի ալօս բանալ, մի նոր ուղի ցոյց տալ, բայց նրանց ձեռնարկութիւնը շօշափելի արդիւնքներ չտուեց... Ինչհամարովհետեւ հարցի լուսարանութեան համար ուսման և գիտութեան տէր անձերի միացեալ ջանքերը զործ դնելու, ժողովներ, ընկերութիւններ, և համալսարաններում այդ հարցի վերաբերեալ ճիշդ բաց անելու, թուրք հնութիւնները որոնելու համար, անհրաժեշտ է հեռաւոր երկիրներ գիտական արշաւախմբեր ուղարկել... Սակայն ափսոս, արիւնձս:

## II

Այս տեսակ հարցերով արդիւնաւոր կերպով զբաղուելու համար, նախ «ազգագրութեան», «մարդաբանութեան», «լեզուաբանութեան» և այլ գիտութիւնների մէջ ձեռնհասութիւն և հեղինակութիւն հարկաւոր է: Իսկ մենք՝ խոստովանուելով հանդերձ որ այդ գիտութիւնների մասնագէտ չենք, կասենք որ ճշմարտութիւնը մեր ազգին պարզ ու անխաբախ ցոյց տալ ցանկացող «Հայաթ»-ի էջերում այդ հարցի մասին ընդհանուր գծերով և ընդարձակ կերպով կարողանալ խօսելու համար հարկաւոր ծանօթութիւններից զուրկ չենք:

Եթէ չեմ սխալւում թուրք լեզուով հրատարակուող մի լրագրի վրայ աճք դրելով հետեւեալ նախադասութիւններին հանդիպեցինք.

«Մենք թաթարները թուրքից դուրս չենք հաշոււմ. ամենքին յայտնի է, որ այսօր գոյութիւն ունի, մի ցեղ, մի լեզու, մի դիմագծութիւն, մի դէմք թաթար անունով... սակայն թուրք երակի մի ճիւղը կաղմելով հանդերձ՝ թաթար անունով մի ժողովուրդ իհարկէ կայ, որոնք մեծ պետութիւններ են կաղմել, աշխարհակալութիւններ են արել, և այլն.» յօդուածագրի այսչափ խօսքերի մէջ գիտականօրէն ուղիղ եթէ մի նախադասութիւն կայ, այն էլ «թաթար անունով մի ժողովուրդ իհարկէ գոյութիւն ունի» խօսքն է անկասկած: Կայ, միայն թէ դրանք մի ժողովուրդի, մի աշիրէթի կամ ընտանիքի վիճակում դուրս չեն եկել Ձինաստանից: Դուրս եկողները առանձին, առանձին անձերից, բանակի մեծերից և այլ այս կարգի

մարդկանցից բաղկացած են եղել և ոչ թէ իրանց ժողովուրդը իրանց հետ միասին առնելով բերել են դէպի այս կողմերը:

Դրանք մոնղոլական ցեղին պատկանելով՝ ինչպէս առհասարակ ամբողջ մոնղոլները՝ թուրք երակի մի ճիւղը չեն կազմում, այլ մոնղոլ երակի մի ճիւղն են կազմում: Հետևաբար անհրաժեշտ է որ նրանք թուրքերից դուրս հաշուեն: Սակայն իթէ աշխարհակալութիւնը յատուկ է մի ժողովուրդի, մի ազգի, այդ ազգի ընդհանուր մեծամասնութեան, ուրեմն մոնղոլների այս մասը (թաթարները) այս կողմերում ոչ մեծ պետութիւններ կազմել են և ոչ էլ աշխարհակալութիւններ արել են:

Միայն թէ անկարելի է ուրանալ, որ այլ և այլ դարերում նրանք մեր բանակների վարիչներն ու առաջնորդներն են եղել յաջողութեամբ, և որովհետև դրանք պատկանում են մոնղոլական երակին հետևաբար աւելի կամ պակաս չափով պէտք է կրեն մոնղոլական ցեղի, լեզուի և դիմագծութեան յատկանիշները:

Իսկ գալով «թաթար» կոչուող, սխալմամբ թաթար կոչուող թուրքերին, կամ աւելի ճիշտը՝ թուրքերի այն մասին, որ սխալմամբ թաթար են կոչում, դրանք լեզուի և պատմութեան տեսակէտով մոնղոլների հետ շատ քիչ նմանութիւն և առնչութիւն ունին, կարելի է ասել որ համարեա չունին: Ինչպէս յետոյ պիտի ապացուցանեմ, նրանց լեզուն՝ հակառակ իր որոշ աստիճանի կոշտութեան, Ատրպատականի, օսմանեան թուրքերի բարբառներից աւելի թուրքերէն է, այսինքն նախնական թուրքերէնին՝ պարսկերէն, արաբերէն լեզուների ազդեցութիւնից զերծ մնացած բուն թուրքերէնին աւելի մօտ է. թաթար-թուրքերէնում տեսնուած այս երևոյթը՝ արևմուտքից դէպի արևելք գնալով՝ Վոլգա գետից մինչև Բայկալ լիճը կամ Ալտայ լեռներին մօտենալով՝ հետզհետէ աւելի յստակ ու բացայայտ է դառնում:

Դրանք այժմ «ցեղի» և «դիմագծութեան» հարցին:

Այստեղ կարելի է վճիռ կայացնել միայն մարդաբանական (անթրոպոլոգիական) օրէնքի համաձայն գտնելի ոսկրը չափելու և այլ միջոցների օգնութեամբ և ստատիստիկայով առաջնորդուելով: Մեր մէջ քիչ ու շատ մոնղոլների նմանություններն «թաթարական դիմագծութիւն» ունի ասում ենք, այնպէս չէ: Այստեղ երկու տեսակ դատողութիւն կարող ենք անել, կամ երկու կերպ կարող ենք մտածել:

Առաջինը կարելի է որ գտնուում ենք մի ժառանգական երևոյթի առաջ, այսինքն, այդ ձևով եղողները կամ որդոց որդի ամբողջապէս թրքացած մոնղոլներ են, կամ իրանց երակների մէջ բաւական մեծ չափով մոնղոլական արիւն կրող Օգոստոս, 1905.

թուրքեր են... Մարդաբանները Կազանի «թուրքերի» (թաթարների) մասին իրանց կատարած հետազոտություններով այն հետևանքին են յանգել, որ Կազանի թուրքերի մատառապէս կէսը որոշ չափով կրում է եւրոպական (այսինքն արիական) դիմագծութիւն, իսկ միւս կէսն էլ փոքր ի շատէ մոնղոլական դիմագծութիւն: Բայց այս բանը կազանցիներին մոնղոլ լինելը չի կարող հաստատել: Որովհետեւ մասամբ մոնղոլ դիմագծութեան և մասամբ էլ կովկասեան դիմագծութեան տէր լինելով չէ պարզուած այն հարցը թէ որ ճիւղին են իսկապէս պատկանում նրանք: Արդեօք Ատրպատականում, Անատոլիում և Նոյնիսի թուրքաստանում մեր կողմից այս ուղղութեամբ կատարուած գիտական հետազոտությունները վերջ ի վերջոյ թո՛ղ արդիւնք պէտք է տան: Անատոլիի ներքին մասերում այնպիսի վիլայէթներ կան, ուր թուրքերի մեծ մասը «թաթարական», այսինքն մոնղոլական դիմագծութիւն է կրում: Այս բանը այդ տեղերում ման եկողներին լաւ յայտնի է:

Վերևում ասացինք որ կար և մի երկրորդ մտածելու կերպ: Քանի որ, ամեն կողմերում, կէս առ կէս երկու տեսակ դիմագծութիւններն էլ կրողներ գոյութիւն ունեն, այս դէպքում ազգաբանական և մարդաբանական տեսակէտով՝ որ դիմագծութիւնը ամենից աւելի թրքական պիտի համարել. մոնղոլները՝ թէ հնդ-եւրոպացիներն են:

Հարցը չափազանց դժուար է լուծիլ: Որովհետեւ լուծիլ կարողանալու համար, մենք պէտք է կատարելապէս տեղեակ լինէինք, թէ սրանից երկու, երեք հազար տարի առաջ, ազգի վիճակ ստանալով՝ Բայկալի շուրջը, Օրխան և Շնիսէ գետերի ափին և Ալտայ լեռների ստորոտում ապրող և թուրքերի ամենավաղեմի և ամենահարազատ մասը կազմող «թուրքու—եէ» ժողովուրդը թո՛ղ տեսակ դիմագծութիւն ունէր և թո՛ղ տեսակ զանկոսկր: Եթէ կարելի լինէր, պատրաստութիւն տեսնելով կերթայինք հետազոտություններ կը կատարէինք: Կարող է պատահել որ նախնական ժամանակներում էլ գոյութիւն ունէին երկու դիմագծութիւնները... Սակայն դիմագծութեան հարցը վճռական կարեւորութիւն չունի. միայն նրանով չէ կարելի ամեն ինչ լուծել:

Թուրքերը՝ քրիստոսական թուականներից 2000 տարի առաջ պատմութեան ասպարէզ իջնելով՝ այդ ժամանակից ի վեր, ցեղի և լեզուի տեսակէտից անթիւ ու զանազան ազդեցութեան են ենթարկուել: Ասիական մասի արեւելքում մանջու, մոնղոլ և չին, իսկ արեւմուտքում կովկասեան երակի պատկանող արիական և սեմական ժողովուրդների, այսինքն հնդիկների, պար-

սիկնների, սլաւոնների, չէքքէզների, քիւրդերի, արաբների և ուրիշ ցեղերի հետ խառն լինելով՝ այսօր ամեն կողմերում ձևով, տեսակով և լեզուով չափազանց զանազան մի ժողովուրդ են կազմում:

Մի կողմից՝ ինչպէ՞ս պատմութիւնը ցոյց է տալիս, կան ժողովուրդներ, որ սկզբից թուրք լինելով, յետոյ թուրքերէնը ամբողջապէս մոռացել և սկսել են գոյութիւն ունեցող ուրիշ ժողովուրդների լեզուով խօսել: Իսկ միւս կողմից՝ իրանց նախկին լեզուն թողնելով՝ թուրքերէն խօսել սկսող և այդպէս մեր մէջ խառնուող և մեզանից բոլորովին տարբեր ժողովուրդներ կան:

Մարդաբանները առաջինների օրինակ են համարում խազարները, այժմ սլաւոններէն խօսող բուլղարները, մաջարների հետ խառնուած հոները, հնդիկ ժողովուրդների հետ խառնուած մի քանի ցեղերը: Իսկ երկրորդ տեսակ ժողովուրդների օրինակ համարում են իբրև թէ սկզբից «ֆին և ուզը» խմբին պատկանող ըաշկիրները, Աւղանիստանի և Թուրքեստանի կողմերը բնակութիւն հաստատած՝ ծագումով պարսիկ՝ «սարթերը», որոնք այսօր ամբողջապէս թուրքերի հետ խառնուելով թուրքերէն են խօսում:

Բացի այդ՝ կալ և մի ուրիշ՝ ուշադրութեան արժանի խնդիր. կան դէպքեր, ուր թուրք ժողովուրդների մի մասը իւրացրել է միւս մասը:

Ուրեմն իմ այս բոլոր ասածներից պէտք է եզրակացնել, որ ոչ տեսակը, ոչ դիմագծութիւնը, ոչ լեզուն, ոչ սովորութիւններն ու բարքերը և ոչ էլ կրօնն ու հաւատքը՝ առանձին առանձին չենք կարող հիմք ընդունել գիտնականօրէն բացատրելու և դասակարգելու համար թուրքերին: Պէտք է գուցէ պատմական, աշխարհագրական և այլ պայմանների հետ մեր վերև յիշած բոլոր պայմանների ամբողջութիւնը նկատի առնելով՝ թուրք ժողովուրդների շարքում թուրքական նմոյշ, տիպ ընդունել այն, որ լրացնում է բոլոր տրուած պայմանները: Իսկ մնացեալները պէտք է որոշել աստիճանական կարգով, նայած՝ թէ որքան մօտ են նմոյշ, տիպ ընդունածին: Եւ յետոյ տեսնել թէ նրանցից որո՞նք և ի՞նչ աստիճան թուրք անունը կրելու արժանի են: Ահա այս կերպով միայն կարելի է լուծել հարցը:

### III

Բուն խնդրի մէջ չմտած՝ «մոնղոլ», «թաթար», «թուրք»

և «թուրօկ»-ի նման որոշ նշանակութիւն ունեցող խօսքերի մասին մի միտք յայտնենք:

Այսօր «մոնղոլ» բառը՝ ազգագրական գիտութեան համաձայն մի որոշ ժողովուրդի յատկացուած բառ է: Յետազայում, ինչպէս պիտի ցոյց տանք, այս ժողովուրդը՝ թուրքերից տարբեր լինելով հանդերձ, մի մեծ ճիւղն է կազմում «ալտայ» կամ «դուրանական» ժողովուրդների, որոնց շարքին է պատկանում և՛ թուրք ժողովուրդը: Մոնղոլները այս կերպով թուրքերի հետ առնչութիւն ունենալով հանդերձ, վերջիններից տարբեր են: Եւ սակայն թուրքերի մի մասին, որ մեծ դեր է խաղացել քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, սխալմամբ մոնղոլ անունն է տրուած:

Թիմուրլէնկի եղբոր որդու՝ Բարէր միրզայի՝ Հնդկաստանում հիմնած հոյակապ ու շքիղ պետութեան «մեծ մոնղոլներ» պետութիւն» անունն է տրուած, ինչ որ բացարձակապէս սխալ է:

Թիմուրը՝ «Բէլլաս» անուն թուրք աշիրէթներից մէկին էր պատկանում. եթէ թուրքերէնից տարբեր մի որեւէ լեզու գիտէր, այն էլ պարսկերէն էր որ յետոյ սովորեց: Մոնղոլերէն չգիտէր:

Իսկ ինչ վերաբերում է Բարէր միրզային, այս անձը նոյնքան օժտուած էր գրչի կարողութեամբ, որքան պետութիւն կազմելու և վարչական գործեր վարելու շնորհքով: Հօրեղբոր որդուն, Օւուլ բէկի նման ամբողջապէս թուրքերէն գրած նրա պատմական և գրական հեղինակութիւնները այժմ իսկ գոյութիւն ունին: Այս մեծ ալժէքով գործերի շարքում պէտք է թուել «Վախի» — պատմական դէպքեր — և կամ «Բարբրնամէ» անուն գործը, և Բարէր միրզայի անձամբ գրի առած մի ինքնակենսագրականը <sup>1)</sup>: Այս գործի մի քանի տեղերում հեղինակը մոնղոլերէնի անծանօթ լինելը խոստովանում է, և յայտնում է, որ իր հայրերի և պապերի նման ինք էլ թուրք է և նոյնիսկ իր թրքութեամբ պարծենում է: Նրա Հնդկաստանում գտնուող սերունդի «մեծ մոնղոլներ» յորջորջումը մի թիւրիմացութեան արդիւնք է, և այդ թիւրիմացութիւնը եւրոպացիների մէջ էլ մուտք է գործել շնորհիւ մի քանի պարսիկ պատմաբանների: Այսօր, երբ եւրոպացի արեւլագէտները, համարեա ամբողջապէս, իրանց սխալը հասկանալով ուղղել են, մենք ինչո՞ւ մեր նախկին սխալ հասկացողութեան մէջ հաստատ ենք մնում:

1) Պալադէ (?) Կուրտիլ անուն մի ֆրանսիացի գիտունի կողմից ֆրանսերէնի է թարգմանուած այս գործը:

Հնդկաստանում, խոշոր պետութիւններ հիմնող թուրքերի վրայից այդ «մոնղոլ» անունը <sup>1)</sup> վանելուց և միայն պատկանեալ ժողովուրդներին յատկացնելուց յետոյ, այժմ դանք «թուրք» և «թաթար» կոչումներին»

«Թաթար» յորջորջումը կասկածելի, անորոշ, ոչ-գիտական լինելով և դիւրահաւան ու տգէտ ամբողջ կողմից միայն գործածուած լինելու պատճառով՝ թրքաբանները նրա մէջտեղից վերացուելուն հետզհետէ կողմնակից են դառնում: Որովհետեւ «Թաթար» բառը, բացի իր իսկական իմաստից, երեք չորս առամար էլ է գործածուած, որոնց բոլորը սխալ են:

Նախ քննենք այդ սխալ առումները:

Հին պատմագիրներէրից և արեւելագէտներէրից ոմանք՝ այդ երկու կոչումներն էլ (թուրք և թաթար բառերը) իբրեւ հոմանիշ և կատարելապէս միմիանց համարժէք գործ են ածել. ինչ որ, աւելորդ է ասել, մի մեծ սխալ է: Ուրիշներ, մասնաւորապէս Ֆրանսիացի հին հեղինակների մի մասը, այնպէս են կարծել որ իբրեւ թէ մոնղոլ, տունղուզ (մանջու), տիբեացի, թուրք և այլն միեւնոյն ճիւղից են և կարելի է բոլորին «թաթար» անուանել, այսինքն թէ «թաթար» կոչումը այնքան ընդարձակ է, որ թուրք, մոնղոլ և ուրիշները պարունակում է իր մէջ: Ահա այս թիւրիմացութեան պատճառով է որ Deguignes անուն պատմագիրը այս տեսակ մի տխրոս է տուել իր երկասիրութեան. Histoire générale des Nuns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares» (Ընդհանուր պատմութիւն հոների, թուրքերի, մոնղոլների և այլ թաթարների): Վերոյիշեալ Ֆրանսիացի հեղինակի համաձայն այդ յիշատակուած բոլոր ժողովուրդներն էլ թաթար են:

Գիտնականների մի երրորդ դասակարգ էլ կայ, որ սրան բոլորովին հակապատկերը եղող մի սխալի մէջ ընկնելով՝ թուրք բառը ընդունում է ընդհանուր, ընդարձակ իմաստով և թաթարներին համարում է թուրք երակի մի ճիւղը: Սրանց մասին կարող ենք ասել, որ եթէ «թաթար» խօսքով ուղում են հասկանալ այն թուրքերը, որոնց, ուրիշները սխալմամբ «թաթար» անունն են տուել, այն ժամանակ՝ առարկութիւն պէտք է անել միայն «թաթար» կոչումի մասին: Իսկ եթէ նրանց նպատակն է ակնարկել ծագումով մոնղոլ եղող թաթարներին, այդ դէպքում, ընական է, այդ էլ մի մեծ թիւրիմացութիւն է:

1) Թուրքմէնների և Արապատականի թուրքերի մի մասը, օսմանցիների և արաբների կողմից սխալմամբ «ալէմ» — պարսիկ — են անուանւում, ինչ որ նոյնպէս անհրաժեշտ է ուղղել:

Որովհետեւ, ինչպէս առաջ յայտնեցինք, պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ «Յ» «Թաթար» անուանուող մոնղոլները «Տիւան-շան» լեռներից այս կողմ գաղթել են, և «Յ» էլ Ռուսաստանի և Սիբիրիայի հարթութիւններում ապրող թուրքերը թաթար են: Ընդհակառակը դրանք կազմում են թուրքերից, ամենաթուրք հատուածը: Հանդուցեալ Շէմս-էդդին Սամի բէյի «Գամուսը թիւրքի»-ի մէջ նմանապէս սխալ է սպրդած այս մասին: Սամի բէյը այնպէս է կարծում, որ նախնական ժամանակներում, թաթարները՝ թուրք ժողովուրդներից աւելի փոքր մի ժողովուրդ էին կազմում, և նրանց անուանով է որ բոլոր մոնղոլները թաթար կոչումն ստացան:

Մի քանի ենթադրութիւնների համաձայն «թաթար» խօսքը ծագում է առել մանջուրիացիների «թա-թա» բառից, որ նշանակում է ազեղածիգ: Միւս կողմից՝ քրիստոսական թուականների իններորդ դարում գրուած չինաց պատմական գրքերում երկու խօսքեր կան, որ «թա-թա» և «թա-զէ»-ի նման են կարդացւում: Ինչպէս որ արարները՝ ծագումով և ցեղով իրանց անծանօթ ոչ-արար մահմեդական ժողովուրդները առ հասարակ «աջէմ» — պարսիկ — էին յորջորջում, այնպէս էլ չինացիները՝ Ամուր գետի ափին բնակութիւն հաստատած, թուրքերի հետ «Յ» մի նմանութիւն, «Յ» մի առնչութիւն չունեցող, և իրանց անծանօթ շատ ժողովուրդներին «թա-թա» կամ «թա-զէ» անունը տալիս էին: Բացի այդ՝ ինչպէս որ արաբները «աջէմ» բառը յատկացնում էին մասնաւորաբար Պարսկաստանի ֆարս ժողովուրդներին, այնպէս էլ չինացիները Դեղին գետի եզերքներում բնակուող մի մոնղոլ ժողովուրդի՝ առանձնապէս «թա-թա» անունն էին տալիս: Եւ որովհետեւ չինական որոշ խօսքերի վանկերի վերջը երբեմն «ը» տառն էին աւելացնում, «թար-թար» կամ «թա-թար»-ի ձևով էլ էր արտասանուում: Ահա Դեղին գետի եզերքում բնակուող և «թաթար» անուանուող այդ մոնղոլները՝ չինացիների հետ մի պատերազմում, յաղթանակ տանելով՝ Կոբի անապատից անցել և հասել են մինչև Տիւան-շան լեռան ստորոտները: Բայց այդ տեղից երբէք, ոչ մի դէպքում, աւելի առաջ չեն եկել:

Ջինգիզի մայրը ահա այս մոնղոլներից էր: Ջինգիզի յաղթանակներից, աշխարհակալութիւններից յետոյ, թուրք ժողովուրդների և երկրների մի մասը՝ այդ աշխարհակալի բանակներում հրամանատարութիւն անող թաթար (մոնղոլ) զինուորականների անունով սխալմամբ թաթար կոչուեցան: Այդ սխալի գլխաւոր պատճառը սլաւները եղան: Որովհետեւ սրանք՝ Ջինգիզի բանակի՝ ընդհանուր մեծամասնութեամբ թուրք լի-

նեղը չհասկանալով՝ հրամանատարներին միայն նկատի էին ունեցել։ Մինչդեռ աշխարհակալուած երկրների դուրանական ժողովուրդը արդէն սկզբից, ծագումից իվեր թուրք, այդ երկիրները աշխարհակալող ղեկուորները թուրք, նրանց ետեւից եկող հաստատուող զաղթականները թուրք, ինքը՝ Ջինգիզը թուրք, թուրքին՝ նրա մի մասին, մի տեսակին, պատմական մի շրջանին իր անունը տուող որդին Ջղդայը կամ Էօզրէկը, թուրքերին անունը փայլեցնող միւս որդին՝ Ջուշի՝ թուրքի զաւակ թուրք էին։ Ամենքին յայտնի է նոյնպէս, որ Ջինգիզը՝ պետական գործերի համար ոչ թէ մոնղոլների, այլ օյղուրների, այսինքն նախնական թուրքերի գիրն ու լեզուն գործ էր անում։

Շատ չանցած՝ բանակի մոնղոլ ծագումից եղող հրամանատարներն ու առաջնորդները՝ թրքական ծովի մէջ ամբողջապէս անյայտացան և ոչ մի հետք չթողեցին։ Բայց այնուամենայնիւ, թաթար անունը օտար ժողովուրդների լեզուի մէջ պահպանուելով մնաց։ Սակայն այս սխալը՝ շնորհիւ սղզագրական և լեզուաբանական գիտութիւնների՝ վերջին ժամանակներում հետզհետէ մէջտեղից վերանալու վրայ է, որովհետեւ յիշեալ գիտութիւնները օրէցօր յառաջադիմութեան մի նոր շրջանի մէջ են մտնում։ Կամաց կամաց չհասկացում է, որ «թաթար» կոչուող թուրքերը ամենահարազատ թուրքերն են և «թաթար» անունը յատկացւում է վերևում յիշուած մոնղոլներին և տունդուներին։

Սխալմամբ թաթար կոչուող թուրքերը հետեւեալ երեք մեծ ճիւղերից են բաղկացած.

1) Սիրիիիայի ընդարձակ դաշտերում հարիւրաւոր այլ և այլ անունների տակ ապրող ընտանիքներն ու աշիրէթները, որոնք գլխաւորաբար ծագում են ժամանակին՝ Վրդըլ օրդու—Կարմիր բանակ—անուն կառավարութիւնը կազմող կրպակ թուրքերի սերնդից։

2) Եւրոպական Ռուսաստանի թուրքերը. սրանք կամ կազանցիների նման կրպակ սերնդից (ազգագրական գիտութեան տեսակէտից «բրախիսէֆար» լինելով մեծամասնութեան դիմագծութիւնը եւրոպացիների յատուկ դիմագծութիւն է) կամ զրիմցիների նման նոդայ կամ այլ նախկին թուրքերի սերնդից են։

3) Կովկասի հարեան ժողովուրդներին կողմից սխալմամբ թաթար անունով թուրքերը, այսինքն Կովկասի լեռնաշղթայի աշկողովում բնակութիւն հաստատած Ատրպետականի թուրքերը, որոնք բաղկանում են շիրվանցիներից, բազուցիներից, դարբ-

բաղցիններից, գանձակեցիներից, երևանցիներից և ուրիշ թուրքերից (Երևանի արևմտեան ձախակողմում բնակուող թուրքերն էլ նրանցից են) և յիշեալ լեռնաշղթայի ձախակողմում գտնուող նոգայները, բլղարները և մասամբ լէզգիների հետ խառնուած կուժուկները և արտաքուստ շատ չէրբէղներ ի նմանուող և բոլորովին չէրբէզացած կարարդաները և այլն:

Գանձ այժմ «Թուրօկ» բառին:

Ամենայայտնի թրքարանները՝ մի պատմական թիւրիմացութեան արդիւնք եղող «Թաթար» կոչումը չընդունելով՝ այդ անուան տակ յիշուող թուրքերի՝ իսկական թուրք լինելը վճապէս հաստատել են: Բայց գերմանացի մի քանի «Թրքագէտ»ներ՝ ցեղական և լեզուական տեսակէտից ամենից աւելի արաբական, պարսկական և եւրոպական ազդեցութեան ենթարկուած, և իբր թէ այդ կերպով թրքութիւնից մի բիշ հեռացած՝ արևմտեան, այսինքն օսմանեան թուրքերին՝ միւսներից զանազանելու համար, մի այլ խօսք հեղինակել են: Ինչպէս յայտնի է, Թիւրքիայում, առհասարակ ժողովուրդը ռուսներին անուանում է «մոսկով»: Այդպէս էլ ռուս ժողովուրդը՝ ընդհանրապէս, օսմանցիներին՝ մի սխալ կոչումով, յորշորջում է «Թուրօկ» կամ «Թուրկի»:

Ահա այսպէս, գերմանացի գիտնականներից ոմանք՝ թուրք անունը՝ վերև յիշուած թուրքերին և Միջին-Ասիայի թուրքերին յատկացնելով՝ առաջարկեցին օսմանցի թուրքերին «Թուրօկ» կամ «Թուրկի» անունը տալ:

Սակայն, այդ տեսակ մի առաջարկը, ինչպէս նոյնիսկ օսմանցի թուրքերի կողմից ծիծաղ պիտի առաջ բերէ, նոյնպէս գիտնականների ընդհանուրի կողմից ընդունելութիւն չպիտի գտնէ: Ռուսաստանի ամենամեծ ազգաբան գիտուհները և պատմաբանները՝ յանուն իսկական գիտութեան, այդ մտքի դէմ սաստկապէս առարկեցին: Եւ արդէն գերմանացի գիտնականների՝ այդպէս երկու տեսակ կոչում ստեղծելու անհրաժեշտութեան համար առաջ բերած պատճառները շատ թոյլ և անտրամաբանական են: Որովհետև այսօր բոլոր թուրք ժողովուրդները օսմանցիների նման՝ լեզուական և ցեղական տեսակէտով արաբ, պարսիկ և այլ ազդեցութիւնների ենթակայ են: Համարեա չկայ մի թուրք ժողովուրդ, որ այդ ազդեցութիւններին ենթակայ չլինի: Եթէ կան իսկ, դրանք էլ եակուտների նման կուսպաշտութեան մէջ մնացած և կամ քրիստոնէութիւն ընդունած փոքրիկ ցեղերից, ճիւղերից են բաղկացած: Ուրեմն յիշուած տարբերութիւնը՝ արտաքին ազդեցութեան չափի, շատութեան և քիչութեան մէջ է միայն. իսկ ինչ վերաբերում է

տարրերութեանը՝ նա առաջ է դալիս, նայելով թէ քաղաքակրթութեան և առաջադիմութեան հրաստիճանների վրայ կանգնած են թուրք ժողովուրդները իւրաքանչիւրը:

Թարգմ. Տ. Զաւէն

(Կը շարունակուի)

## ԱՍՊԻՆՎԱՆԻ ՓԱՐՈՍԻ ՊԱՅԱՊԱՆԸ

Հէնրիկ Սենկեվիչի

### I

Պանամայի մօտ, Ասպինվալի փարոսի պահապանը անհետ կորած լինելով, ենթադրում էր, որ մի փոթորկի ժամանակ, դժբաղդը փարոսի գտնուած քարաժայռի մինչև ծալքը առաջ էր գնացել ու ալիքների զոհ դարձել:

Այդ պատճառով պահապանի պաշտօնը բաց էր մնում, բայց անհրաժեշտ էր կարելիին չափ շուտով նշանակել մէկին, որովհետև նաւազնացութիւնը վտանգաւոր էր այդ կողմերում, և Նիւ-Եօրկից Պանամա գնացող նաւերը չէին կարող Մասկի-դօ-Բայի մէջ գտնուող բազմաթիւ ժայռերին զարնուելով՝ փշրուելու վտանգին ենթարկուած մնալ:

Մանաւանդ, գիշեր ժամանակ, յաճախ մառախուղը պատած է լինում այս արեւադարձային կիզիչ արեգակից տաքացած ջրերում:

Արդ, այս նաւարկութեան վտանգաւոր մասերում նաւերին ուղեցոյց լինելու ընդունակ միակ առաջնորդը Ասպինվալի փարոսն էր:

Պանամայում ապրող Միացեալ Նահանգների հիւպատոսի պարտականութիւնն էր գտնել մի նոր պահապան:

Բայց այդ պարտաւորութիւնը կատարել հեշտ չէր: Նախ պէտք էր անմիջապէս, այսինքն տասներկու ժամուայ մէջ նշանակուէր նոր պահապանը:

Եւ յետոյ անհրաժեշտ էր գտնել չափազանց լուրջ և իր